

Suzana Miovska-Spaseva

Študij pedagogike v Republiki Makedoniji: razvoj in sodobni izzivi

Povzetek: Članek prinaša pregled skoraj stoletnega razvoja študija pedagogike v Makedoniji ter trenutnega položaja, predvsem organizacije in izvajanja programov za temeljno izobraževanje ter strokovni razvoj pedagogov. Zgodovinski vidiki študija so pojasnjeni v okviru razvoja visokošolskega izobraževanja v Makedoniji, pri katerem prepoznamo in opišemo več stopenj. Analiza trenutnega stanja se večinoma osredotoča na visokošolske študijske stopnje, ki jih je prinesla bolonjska reforma. Vsako stopnjo posebej predstavimo skozi njen študijski program, primerjavo s položajem pred prenovno in pobude za izboljšanje kakovosti izobraževanja na posamezni stopnji. Analiza temelji na izvornih dokumentih fakultet in njihovi interni statistiki, pa tudi na pravnih dokumentih, ki urejajo visokošolsko izobraževanje v Republiki Makedoniji. Na koncu članek poudari še dva izziva za prihodnji razvoj študija pedagogike: spremembe v jeziku pedagogike in izobraževanja, ki odražajo globalizacijske procese in tržnoekonomski pristop k vzgoji in izobraževanju, ter nekatere posledice uvedbe bolonjske prenove, ki kličejo k ponovnemu premisleku in popravkom.

Ključne besede: pedagogika, visokošolsko izobraževanje, izobraževanje v Republiki Makedoniji, bolonjska reforma, visokošolske študijske stopnje

UDK: 37.013.74

Znanstveni prispevek

Dr. Suzana Miovska-Spaseva, redna profesorica, Pedagoški inštitut, Filozofska fakulteta, Univerza Cirila in Metoda Skopje, Bul. Goce Delcev 9a, 1000 Skopje, Republika Makedonija;
e-naslov: suzana@fzf.ukim.edu.mk

Uvod: kontekst

Študij pedagogike je med najstarejšimi študiji makedonskega visokošolskega izobraževanja in je obenem odsev njegovega razvoja ter izzivov. Visokošolsko izobraževanje v Makedoniji ima skoraj stoletno tradicijo, ki se je razvijala v treh različnih državah ter političnih in izobraževalnih sistemih. Njegovi začetki segajo na začetek 20. stoletja, ko je tako imenovana Vardarska Makedonija postala del Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Vlada kraljevine je zaradi srbskega interesa februarja 1920 omogočila nastanek prve visokošolske institucije v Makedoniji, filozofske fakultete v Skopju (Uredba o Filozofskom fakultetu u Skoplju ... 1920). Ustanovljena je bila kot avtonomna podružnica istoimenske fakultete v Beogradu, njen cilj pa je bil vpeljevanje srbske nacionalne in izobraževalne politike v Makedoniji. Na fakulteti so tako nastale prve katedre za književnost, jezikoslovje, zgodovino, filozofijo in pedagogiko, njihovo število pa se je v naslednjih letih še povečalo. Zgodnje faze razvoja visokošolskega sistema v Makedoniji je zaznamovalo omejeno število učiteljev (v prvem študijskem letu je bilo sedem polno zaposlenih profesorjev in asistentov ter trije profesorji za skrajšan delovni čas) in vse večje število vpisanih študentov (21 v prvem študijskem letu 1920/21, 118 v 1924/25, 124 v 1928/29, 280 v zadnjem študijskem letu 1940/41 (Petreska 2006, str. 19, 22)). Le 30 % teh študentov je bilo iz Makedonije, kar pa zadeva njihovo socialno poreklo, jih je bilo 20 % iz revnih delavskih družin (delavci, kmetje, rokodelci) (Godisnjak Filozofskog fakulteta u Skoplju 1930). Profesorji so bili različnih narodnosti (Srbi, Hrvati, Slovenci, Rusi), učni jezik pa je bil srbski, ki je bil tudi uradni jezik Vardarske Makedonije. V predvojnem času je fakulteta delovala 21 let, pojavilo pa se je več poskusov odprave (v letih 1927 in 1933) oziroma omejitve njene avtonomije zaradi finančnih in, najpogosteje, političnih razlogov (Petreska 2006, str. 25). Ob bližajoči se drugi svetovni vojni in po demonstracijah 27. marca proti pristopu Kraljevine Jugoslavije k trojnemu paktu je 3. aprila 1941 filozofska fakulteta z dekretom rektorja Univerze v Beogradu prenehala delovati (prav tam str. 30).

Med 45-letnim razvojem Socialistične republike Makedonije v združenih, federativnih Jugoslaviji (1945–1991) so nastali temelji za nacionalni izobraževalni sistem in tradicija predvojnega visokošolskega izobraževanja se je lahko nada-

ljevala. Leta 1946 je bila v Skopju ustanovljena nova filozofska fakulteta, ki je bila prva članica makedonske univerze, nastale v Skopju leta 1949. Vse katedre na tej fakulteti, vključno s pedagogiko, so sledile teoriji socialističnega izobraževanja, ki ga je politično pogojeval in ideološko določal marksistični znanstveni pogled na svet (Damjanovski 1985, str. 28). V štirih desetletjih razvoja je bila fakulteta priča hitri rasti števila študentov, pa tudi mnogim izzivom pri združljivosti študija s srednješolskim izobraževanjem in povezovanju študijske ponudbe s potrebami znanosti, trga dela in družbenokulturnega okolja (Kamberski 1994, str. 162–178).

Ko je leta 1991 Republika Makedonija postala samostojna država, se je začela nova faza razvoja njenega visokega šolstva. Za to fazo so značilni poskusi ustvarjanja pogojev za neovirano implementacijo načel in priporočil, ki izhajajo iz bolonjskega procesa in ki naj izboljšajo kakovost izobraževalnega procesa ter povečajo učinkovitost študija, obenem pa zagotovijo konkurenčnost ter združljivost z evropskim in globalnim znanstvenim trgom (National programme ... 2006, str. 241–243).

V analizi, ki sledi, se bomo študija pedagogike v skladu s prepoznanim zgodovinskim in družbenopolitičnim kontekstom lotili z zgodovinske in sodobne perspektive.

Začetki in razvoj

Študij pedagogike ima pravzaprav dva začetka. Za prvega štejemo leto 1920, ko je bila filozofska fakulteta v Skopju ustanovljena kot organizacijska enota s petimi katedrami, med katerimi je imela pedagogika pomembno mesto. V svojem 20-letnem predvojnem obstoju je imela enako ideološko vlogo kot druge katedre: pripraviti srednješolske učitelje, da bodo »razvijali nacionalno zavest [...] srbskega naroda [...] v Južni Srbiji« (Kartov 1973, str. 103).

Drugi začetek sega v čas takoj po drugi svetovni vojni, ko je bila leta 1946 ustanovljena prva makedonska visokošolska institucija: nova filozofska fakulteta v Skopju. Prva tri leta po ustanovitvi (1946–1949) je bil študij pedagogike organiziran znotraj katedre za filozofijo. V študijskem letu 1949/50 je nastala katedra za pedagogiko, ki se je v poznih sedemdesetih preimenovala v Pedagoško in raziskovalno študijsko enoto za pedagogiko, deset let pozneje pa v Pedagoški inštitut, naziv, ki se je obdržal vse do danes (Kamberski, Korubin 1996, str. 41).

Razmere za razvoj študija pedagogike v Makedoniji takoj po vojni niso bile ugodne. Primanjkovalo je osebja (samo en polno zaposlen profesor zgodovine pedagogike (Temkov 2006, str. 50)), kar so reševali gostujoči profesorji z drugih jugoslovanskih univerz. Na primer v študijskem letu 1948/49 so vsi učitelji s kateder za pedagogiko in psihologijo zagrebške filozofske fakultete študentom v Skopju predavali deset dni, naslednje študijsko leto pa so vsi študenti pedagogike iz Skopja obiskali fakulteto v Zagrebu in tam opravili predmete, ki so jih potrebovali (prav tam). Poleg profesorjev iz Zagreba je makedonskim študentom predavalo še več gostujočih profesorjev z beograjske filozofske fakultete (Nikola Potkonjak, Borivoje Samolovcev) (prav tam).

V skoraj 70-letnem razvoju sta se struktura in organizacija študija pedagogike večkrat spremenili, s čimer naj bi se študijski program izboljšal in prilagodil potrebam družbe ter razvoju pedagogike in z njo povezanih ved. Prvi učni načrt je sestavljalo 16 predmetov (Kamberski, Korubin 1996, str. 41), to število pa se je z dodajanjem novih znanstvenih disciplin postopoma povečevalo: *Pedagoška in andragoška metodologija* (obvezno) v študijskem letu 1962/63 (Pregled na predavanjata za ucebnata 1962/63), *Metode vzgojno-izobraževalnega dela* (obvezno) in *Primerjalna pedagogika* (izbirno) v študijskem letu 1977/78 (Pregled na predavanjata za ucebnata 1977/78), *Družinska pedagogika in šolska pedagogika* (izbirno) v študijskem letu 1991/92 (Nastaven plan i rezim na studii na Institutot za pedagogija, 1991), *Specialna pedagogika in socialna pedagogika* v študijskem letu 1997/98 (Priracnik za studentite na Filozofskiot fakultet, 1997, str. 19). Prenove študijskega programa so prinesle tudi spremembe v organizaciji študija: vpeljava dvopredmetnega študija (1959/60–1962/63, 1967/68–1977/78) (Pregled na predavanjata za ucebnata 1959/60, 1962/63, 1967/68, 1977/78), uvajanje izbirnih smeri in predmetov (1977/78, 1982/83) (Pregled na predavanjata za ucebnata 1977/78, 1982/83) ter večji poudarek na praktičnem delu študentov in študentk.

Najnovjša reforma v strukturi, organizaciji in trajanju študija pedagogike sega v študijsko leto 2004/05, ko je bil vpeljan evropski sistem prenašanja in zbiranja kreditnih točk (ECTS). Z njim je bil tradicionalni disciplinarni pristop zamenjan z modularnim, kar se kaže v razbijanju dvo- ali trisemestrskih predmetov v enosemestrške, to pa je precej povečalo skupno število predmetov tega študijskega programa.

Od začetkov leta 1946 do leta 1994, ko je bil na Državni univerzi v Tetovu vzpostavljen študij pedagogike v albanščini, je bil pedagoški inštitut na skopski filozofski fakulteti edina visokošolska ustanova v Makedoniji, ki je ponujala štiriletno univerzitetno izobraževanje pedagogov, strokovnjakov za vzgojo in izobraževanje. To je imelo predvsem znanstveni značaj in se je osredotočalo na poučevanje in znanstvenoraziskovalno delo, na kar kažeta tudi nastanek podiplomskega študija (od študijskega leta 1980/81 naprej) in podeljevanje doktorskih nazivov s področja pedagogike (leta 1958 je bil na filozofski fakulteti promoviran prvi doktor pedagoških znanosti). V študijskem letu 2004/05 se je začel izvajati dvoletni podiplomski študijski program s področja vodenja v vzgoji in izobraževanju, ki pa se je skupaj s starimi programi s področja pedagoških znanosti v študijskem letu 2009/10 preoblikoval v enoletni program (60 ECTS). Triletni doktorski program je bil vpeljan v študijskem letu 2013/14.

Oris sodobnega prizorišča

Republika Makedonija se je leta 2003 kot podpisnica Bolonjske deklaracije zavezala k »strukturnemu in kvalitativnemu prilagajanju visokošolskega izobraževalnega sistema« (National programme for the development of education in the Republic of Macedonia 2005–2015 2006, str. 272) v skladu s cilji, ki jih predvideva bolonjski proces. Zakonski okvir za te reforme je bil postavljen leta 2008 s sprejetjem

Zakona o visokoškolskem izobraževanju (Zakon za visokoto obrazovanje, 2008). Ta vsebuje glavna načela bolonjske deklaracije, še posebej:

- vzpostavitev sistema lahko prepoznavnih in primerljivih visokošolskih študijskih stopenj;
- vpeljava tristopenjskih študijskih programov na diplomski, magistrski in doktorski stopnji;
- sprejetje evropskega sistema prenašanja in zbiranja kreditnih točk (ECTS);
- preoblikovanje univerzitetnih študijskih programov z več izbirnimi predmeti in prenašanjem kreditnih točk med fakultetami;
- sprejetje nacionalnega ogrodja kvalifikacij, ki bo združljivo z evropskim.

Vsi ti elementi sestavljajo okvir za organizacijo študija pedagogike, ki naj izboljša kakovost izobraževanja pedagogov v Makedoniji in poveča mednarodno transparentnost ter znanstveno in strokovno prepoznavanje njihovih kvalifikacij.

V Republiki Makedoniji sta dve visokošolski ustanovi, ki izobražujeta pedagoge, obe pa sta del državnih univerz: filozofska fakulteta v Skopju in tista v Tetovu. Na prvi je to konkretno pedagoški inštitut kot sestavni del fakultete, na drugi pa oddelek za poklicno pedagogiko. Oba ponujata študij na prvi in drugi stopnji, prvi v makedonščini, drugi v albanščini, filozofska fakulteta v Skopju in pedagoška fakulteta v Bitoli pa ponujata še doktorski študij s področja pedagogike/pedagoških znanosti.

Prva stopnja zagotavlja potrebne kvalifikacije za delo pedagoga. Diplomirani pedagog ima v skladu z zakonodajo v Republiki Makedoniji zelo raznolike možnosti za zaposlitev: osnovnošolski in/ali srednješolski pedagog, predšolski pedagog, razredni učitelj, vzgojitelj predšolskih otrok, učitelj pedagogike v srednji šoli, pedagog na področju socialne zaščite in izobraževanja odraslih (Zakon za osnovnoto obrazovanje 2008; Zakon za srednoto obrazovanje 2002; Zakon za socialnata zastita 2009).

Na študij pedagogike se lahko prijavijo vsi, ki so uspešno opravili državno ali mednarodno maturo. Letno število študijskih mest določa ministrstvo za izobraževanje in znanost, v zadnjih nekaj letih pa je bilo nespremenjeno: 40/45 študentov, od katerih jih je 20 v državni kvoti (šolnina 200 evrov na leto), 10 jih plačuje višjo šolnino (400 evrov), 10 pa jih študira izredno (šolnina zanje je prav tako 400 evrov). Kriterij za sprejem na prvo stopnjo študijskega programa je povprečje ocen srednješolskega izobraževanja. Uspeh se meri v točkah: največje možno število je 100, pri čemer vsi predmeti prinesejo 60 %, ocene z mature pa 40 % (Pravilnik za uslovite, kriteriumite i pravilata za zapisovanje i studiranje na prv i vtor ciklus univerzitetki studii 2013, 4. člen; Konkurs za zapisovanje studenti na prv ciklus studii... 2015, str. 8).

Visokošolske študijske stopnje

Bolonjski sistem je vpeljal tri študijske stopnje in prinesel nekatere spremembe v organizaciji, trajanju in poimenovanju študija pedagogike: »stari« štiriletni diplomski študijski program je zamenjala *prva stopnja* z enakim trajanjem in 240

ECTS (diploma), dvoletni podiplomski program je zamenjala enoletna *druga stopnja* (magisterij, 60 ECTS), namesto individualnega pisanja doktorske disertacije pod vodstvom mentorja pa je bila vpeljana triletna *tretja stopnja* študija (doktorat, 180 ECTS). Znanstveni nazivi in kompetence so ostali enaki: diplomirani pedagog, magister pedagoških znanosti in doktor pedagoških znanosti.

1. stopnja: diplomirani pedagog

Vpeljavi novih študijskih stopenj in novega kreditnega sistema je sledila revizija študijskih programov, ki je temeljila na zamenjavi tradicionalnega disciplinarnega pristopa z modularnim. Takoj ko so državne univerze v Makedoniji uvedle bolonjski sistem, so fakultete, ki izobražujejo pedagoge – in so pod pritiskom nenehnih zakonskih sprememb (od Zakona o visokošolskem izobraževanju iz leta 2008 jih je bilo že 18!) in s tem univerzitetne administracije –, začele prenavo študijskih programov. Pedagoški inštitut je od uvedbe bolonjskega sistema že trikrat spreminjal študijske programe: v študijskih letih 2004/05, 2009/10 in 2013/14. Situacija je med učitelje vnesla zmedo in težave pri organizaciji poučevanja: različni predmeti, različni statusi (obvezni ali izbirni) in število ur za iste predmete, različne smeri študentov (z različnih oddelkov oziroma fakultet) pri istih predmetih.

Zadnja prenova iz leta 2013 zadeva spremembe v razmerju med obveznimi in izbirnimi predmeti. Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o visokošolskem izobraževanju (Zakon za izmenuvanje i dopolnivanje na Zakonot za visokoto obrazovanje 2011, 8. člen) tako določa, da obvezni predmeti, ki jih ponuja univerza oziroma fakulteta, ne smejo presežati 60 % skupnega števila predmetov, 30 % je izbirnih predmetov, ki jih ponuja univerza oziroma univerzitetna enota (fakulteta), 10 % pa izbirnih predmetov s skupnega seznama vseh fakultet. Zadnji študijski program, ki se je začel izvajati s študijskim letom 2013/14, je predstavljen v spodnji preglednici.

	Obvezni predmeti	Izbirni predmeti				Diplomsko delo	Skupaj
		Inštitut	Fakulteta	Univerza	Izbirne smeri (8. semester)		
Št. predmetov	23	7	3	4	2 Predšolska pedagogika Šolska pedagogika Andragogika Socialna pedagogika	1	40
ECTS na predmet	6	6	6	6	6	6	240

Preglednica 1: Študijski program Pedagoškega inštituta, 1. stopnja (2015/16)

Priprava novih programov za prvo stopnjo je odprla mnoge dileme glede izvedljivosti, predvsem v povezavi z bistveno večjim številom predmetov, ki so na voljo študentom različnih programov, z različnimi stopnjami predznanja, ter velikim številom študentov, s katerimi se srečujejo učitelji. Ali bodo vse te spremembe študijskih programov prinesle želeno kakovost, pa bomo lahko ocenili v letih, ki še le pridejo.

V zadnjih letih je bil trud usmerjen v izboljševanje kakovosti temeljnega izobraževanja, in sicer s povečevanjem obsega praktičnega dela med študijem. Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o visokošolskem izobraževanju iz leta 2008 (Zakon za izmenuvanje i dopolnivanje na Zakonot za visokoto obrazovanje, 2008 14. člen) predpisuje najmanj 30 dni obveznega praktičnega dela v posameznem študijskem letu, na podlagi tega pa je bil leta 2010 sprejet Pravilnik o načinu in pogojih za organiziranje praktičnega usposabljanja študentov (Pravilnik za nacinot i uslovite za organiziranje na prakticnata nastava na studentite 2010). Izvedbo tega pravilnika podpirajo Smernice za izvedbo praktičnega pouka študentov pedagoških programov, ki so jih leta 2013 pripravili predstavniki fakultet, ki izobražujejo učitelje, v sodelovanju z ministrstvom za izobraževanje in znanost (Upatstvo za izvedovanje prakticna nastava na studentite od nasavnickite fakulteti 2013).

Oddelka za pedagogiko filozofskih fakultet v Skopju in Tetovu sta ta pravilnik in smernice sprejela ter s študijskim letom 2014/15 vpeljala vsakoletni 30-dnevni praktikum za svoje študente. Veliko truda je bilo vložena tudi v boljšo organizacijo, s čimer je študentom omogočeno obiskovanje različnih izobraževalnih in socialno-varstvenih ustanov ter sodelovanje s tamkajšnjimi strokovnimi delavci, učitelji in pedagogi, na voljo pa imajo tudi potrebne instrumente za beleženje dejavnosti, pri katerih so sodelovali, ter pomoč pri refleksiji o njih. Poleg praktikuma študenti opravijo tudi praktično delo, ki je del študijskega programa skozi vsa štiri leta, in praktično usposabljanje pri seminarjih iz didaktike. Zadnje spremembe odsevajo željo po več priložnostih za pridobivanje praktičnih izkušenj skozi daljše obdobje in že od samega začetka študija. Nedavna empirična raziskava, ki ponuja vpogled v dojetanje in izkušnje 80 študentov glede organizacije in izvedbe 30-dnevnega praktikuma v predhodnem študijskem letu, kaže pozitivne rezultate, obenem pa opozarja na nujnost integralnega in systemskega pristopa ter koordiniranega delovanja vseh deležnikov (nacionalni in lokalni organi, ki so odgovorni za vzgojo in izobraževanje, visokošolske institucije, šole in druge ustanove), ki sodelujejo pri praktičnem usposabljanju bodočih pedagogov (Miovska-Spaseva, Barakoska 2014).

2. stopnja: magister pedagoških znanosti

Magistrska stopnja, ki jo študent doseže ob zaključku druge stopnje visokošolskega izobraževanja (7. stopnja evropskega ogrodja kvalifikacij; European Parliament and Council of the European Union 2008), v Makedoniji ni pogoj za zaposlitev pedagoga. Kljub temu pa v skladu z bolonjskimi načeli in evropskimi priporočili za »sprejemanje ukrepov, namenjenih dvigovanju ravni kvalifikacij« (Council of the European Union 2007, str. C300/8), oba oddelka za pedagogiko omogočata nadaljevanje študija na drugi stopnji. Pravzaprav so bili že prej obstoječi

dvoletni podiplomski programi (magisteriji) preoblikovani v enoletne samostojne magistrske programe z ločenim naborem študentov, za katere je zahtevana diploma prve bolonjske stopnje. Pregled študijskega programa na magistrski stopnji je podan v preglednici 2.

Iz podatkov je razvidno, da obe fakulteti ponujata enoletni študijski program (60 ECTS) iz pedagogike/pedagoških ved. Pedagoški inštitut magistrski študij omogoča tudi študentom s končanim triletnim prvostopenjskim visokošolskim programom, če opravijo diferencialne izpite v obsegu 60 ECTS.

Navedeni podatki opisujejo trenutno stanje drugostopenjskega programa, kot je bil vpeljan leta 2009. Pred tem, med letoma 2004 in 2009, je bil »podiplomski« študij organiziran kot dvoletni študij (120 ECTS), za katerega je bilo zahtevano predhodno dokončanje štiriletnega (240 ECTS) dodiplomskega programa. Zakonski okvir za model 4+2 je bil Zakon o visokoškolskem izobraževanju iz leta 2000 (Zakon za visokoto obrazovanje 2000), ki je zahteval vsaj tri semestre podiplomskega študija, od katerih sta bila dva namenjena študijskim predmetom, eden pa pripravi magistrske naloge (prav tam, 111. člen). Fakultete so sprejele model štirisemestrskega študija (tri za poučevanje (90 ECTS) in eden za nalogo (30 ECTS)) na podlagi ECTS ter s povezovanjem obveznih in izbirnih predmetov. Ta model pa ni bil bistveno drugačen od predbolonjskega.

Institucija	Študijski program	Vrsta študija	ECTS	Model 1.+2. stopnja	Naziv	Področja
Pedagoški inštitut, Filozofska fakulteta, UKIM-Skopje	Pedagoške vede	Znanstveni	60	4+1 3 + diferencialni izpiti + 1	Magister pedagoških znanosti	Teorija izobraževanja in primerjalna pedagogika, Didaktika, Predšolska pedagogika, Andragogika, Raziskovalno delo, Socialna pedagogika
Oddelek za pedagogiko, Filozofska fakulteta, Državna univerza Tetovo	Pedagogika	Znanstveni	60	4+1	Magisterij iz pedagogike	

Preglednica 2: Študijski programi 2. stopnje

Največja sprememba druge stopnje je iz leta 2009: skrajšanje magistrskega študija z dveh let na eno leto. Enako kot pri prvi stopnji so se tudi študijske discipline na magistrski ravni spremenile v enosemestrske predmete, ki so bolj aplikativni ter usmerjeni v kompetence in učne izide. Zakon kot pogoj za vpis na magistrsko

stopnjo določa 240 točk po ECTS oziroma štiriletni študijski program na dodiplomski stopnji. Dodatne vpisne pogoje lahko določijo posamezne fakultete, ponavadi pa vpisa dodatno ne omejujejo, ne glede na dosežke študentov na prvi stopnji. Zaradi tega se je število vpisanih študentov povečalo,¹ kar je formalni kazalnik doseganja enega od ciljev novega načrta za modernizacijo evropskega visokošolskega izobraževalnega sistema: povečati število visokošolskih diplomantov (European Commission 2011). Na drugi strani pa med visokošolskimi učitelji obstaja soglasje, da so se kakovost študija na drugi stopnji ter vstopne in izstopne kompetence diplomantov poslabšale.

3. stopnja: doktor pedagoških znanosti

Pred bolonjskim preoblikovanjem tretje stopnje leta 2011 sta v državi obstajali dve visokošolski instituciji za izobraževanje učiteljev, ki sta ponujali doktorski študij: Pedagoški inštitut na Filozofski fakulteti Univerze v Skopju, ki ima več kot 40-letno tradicijo organiziranja najvišje raziskovalne ravni na področju pedagoških ved (leta 2008 je bil vpeljan tudi doktorat s področja vodenja v izobraževanju), in Pedagoška fakulteta v Bitoli, enota Univerze v Bitoli, ki je doktorski študij uvedla leta 2000. Doktorski študij na obeh fakultetah je bil zasnovan kot vsaj triletno individualno kandidatovo delo pod vodstvom mentorja. Bolonjska reforma je tretji stopnji prinesla precejšnje spremembe. V študijskem letu 2011/12 je bil doktorski študij, ki traja tri leta (180 ECTS), vpeljan na obeh fakultetah. Primerjalni pregled je predstavljen v spodnji tabeli.

Doktorski študij na filozofski fakulteti v Skopju je organiziran kot znanstvenoraziskovalno delo na področju pedagogike, in sicer znotraj različnih ponujenih modulov s specifičnih raziskovalnih področij. Znanstveni naziv na koncu študija je enak za vse kandidate in kandidatke, posebno področje pa je navedeno v prilogi k diplomi (Studiska programa za tret ciklus (doktorski studii) po opstestveni nauki od oblata na pedagogija 2011). Usposabljanje za raziskovalno delo je integralni del obeh doktorskih programov. Predmet prinese različno število kreditnih točk ECTS, namenjen pa je pridobivanju splošnih raziskovalnih veščin. Posebnost doktorskega študija v Skopju je, da to usposabljanje poteka v okviru novoustanovljene doktorske šole kot univerzitetnega organa, ki zagotavlja »enake kriterije za zagotavljanje kakovosti doktorskih študijev na vseh raziskovalnih področjih« (Pravilnik za uslovite, kriteriumite i pravilata za zapisovanje i studiranje na tret ciklus studii ... 2010). Na tej šoli usposabljanje za raziskovalno delo sestavljajo trije predmeti (12 ECTS) ter seminarji, konference in »delavnice raziskovalne prakse« (18 ECTS) (prav tam). Poleg tega usposabljanje za raziskovalno delo med doktorskim študijem v Bitoli vključuje še pripravo pilotne raziskave (Tret ciklus univerzitetni studii).

¹ Interni podatki filozofske fakultete kažejo, da se je število magistrrov in magistric pedagoških znanosti v zadnjih letih precej povečalo, še posebej po letu 2011, ko je študij končala prva generacija študentov enoletnega magistrskega programa. V primerjavi z obdobjem 2000–2006, ko je bilo letno promoviranih od enega do pet magistrrov oziroma magistric pedagoških znanosti (skupaj 18), se je v naslednjih letih to število pomnožilo: na 17 v letu 2010 in 28 v letu 2011. V zadnjih nekaj letih pa zanimanje študentov upada in zdaj se jih vsako leto vpiše le še nekaj.

Institucija	Študijski program	Vrsta študija	ECTS	Model 1.+2.+3. stopnja	Naziv	Področja
Pedagoški inštitut, Filozofska fakulteta, UKIM-Skopje	Pedagoške vede	Znanstveni	180	4+1+3	Doktor pedagoških znanosti	Teorija izobraževanja in primerjalna pedagogika, Osnovno izobraževanje (predšolsko in osnovnošolsko), Andragogika, Socialna pedagogika
Pedagoška fakulteta, UKLO-Bitola	Izobraževalne vede	Znanstveni	180	4+1+3	Doktor izobraževalnih znanosti	/

Preglednica 3: Študijski programi 3. stopnje

Osnovna zahteva za vpis na tretjo stopnjo študija je magistrska diploma (skupaj 300 ECTS po prvi in drugi stopnji). Oba doktorska študija sta odprta za magistre (in »stare« magistre) pedagoških znanosti, tiste z didaktičnih in predmetno didaktičnih študijskih smeri ali z drugih kompatibilnih drugostopenjskih študijskih smeri. Vpišejo pa se lahko tudi drugi kandidati, toda zanje veljajo dodatni vpisni pogoji.

Od leta 1958, ko je bil na filozofski fakulteti promoviran prvi doktor pedagoških znanosti, je bilo letno število sprejetih doktorskih kandidatov med ena in tri. Največje zanimanje za pridobitev doktorata je bilo leta 2009, ko je drugostopenjski študij končala prva generacija prenovljene prve stopnje.² Večina kandidatov je imela magisterij iz pedagoških ved, mnogi pa so imeli tudi druge znanstvene nazive, pridobljene na drugih makedonskih fakultetah, ki izobražujejo učitelje. Po prenovljeni tretji visokošolski stopnji je opaziti manjše zanimanje za »novi« doktorski študij v primerjavi s »starim«.³ Za to je več razlogov:

- finančne težave (šolnina je 5000 evrov, kar je približno 14 povprečnih plač v Makedoniji),
- višja raven sodelovanja, ki jo zahteva tretja stopnja,

² Interni podatki filozofske fakultete v Skopju kažejo, da se je leta 2009 na obe področji, tj. pedagoške vede in vodenje v izobraževanju, prijavilo 21 magistrov oziroma magistric. Vrhunec je bil leta 2011, ko je bilo sprejetih 32 kandidatov za »stari« doktorski študij: 18 za področje pedagoških ved, 14 pa za vodenje v izobraževanju.

³ Po letu 2011, ko se je začel izvajati novi doktorski študij, je bilo število kandidatov, vpisanih na obeh fakultetah, med enim in tremi na leto.

- rigidnejši vpisni pogoji (zahtevano najnižje povprečje ocen na prvo- in drugostopenjskem študiju 8 od 10, publikacije, sodelovanje v projektih, sodelovanje na konferencah).

Tako kot pri magistrski stopnji je prepoznavanje najvišje ravni kvalifikacij na trgu dela tudi tukaj problem, ki ga bo treba rešiti. Če vložek časa, denarja in energije v profesionalni razvoj ni cenjen in ustrezno nagrajen, začne zmanjkovati tudi motivacije pedagogov za dvigovanje njihovih strokovnih kvalifikacij.

Študij pedagogike kot integralni del izobraževanja učiteljev

Poleg prve, druge in tretje stopnje visokošolskega študija oba oddelka za pedagogiko in tri pedagoške fakultete v državi (visokošolske institucije, ki izobražujejo vzgojitelje predšolskih otrok in razredne učitelje) ponujajo programe pedagoške, psihološke in didaktične priprave (PPT) za vse profile, ki so študirali na nepedagoški fakulteti in bi radi pridobili kompetence za poučevanje na osnovnih ali srednjih šolah (Pravilnik za nacinet i uslovite za studiranje na studiskata programa za ste knuvanje na pedagosko-psiholoska i metodaška podgotovka ... 2014). Gre za krajši program, ki traja en semester (30 ECTS), sestavljajo pa ga: trije obvezni predmeti (pedagogika, psihologija in didaktika), dva izbirna predmeta (preverjanje znanja, šolska organizacija, etika v vzgoji in izobraževanju, metode vzgojno-izobraževalnega dela, pedagoška komunikacija in medkulturna vzgoja) ter 45 dni prakse v osnovni ali srednji šoli (Studiska programa za strucno profesionalno usovrsuvanje ...). Praktični del je pogoj za pristop k opravljanju izpitov. Model priprave PPT je bil uveden v študijskem letu 2014/15, zgrajen pa je bil na že prej obstoječi pripravi bodočih učiteljev, ki je zahteval opravljanje le treh izpitov: pedagogike, psihologije in didaktike).

Študij pedagogike je v smislu obveznih in/ali izbirnih predmetov tudi del študijskih programov fakultet, ki izobražujejo učitelje,⁴ saj pripravljajo razredne učitelje ter učitelje različnih predmetov osnovnih in srednjih šol. Največje število pedagoških predmetov je v študijskih programih pedagoških fakultet (*Obča pedagogika, Zgodovina pedagoške misli, Šolska pedagogika, Metodologija pedagoškega raziskovanja, Družinska pedagogika, Pedagogika prostega časa, Pedagoška komunikacija, različne specialne didaktike*) (Studiski programi za prv ciklus; Studiska program po oddelenski nastava), medtem ko imajo druge le pedagogiko kot obvezni ali izbirni predmet oziroma specialno didaktiko posameznih predmetov kot obvezni predmet.

⁴ Fakultete v Makedoniji, ki izobražujejo učitelje, so: tri pedagoške fakultete, filozofska fakulteta, filološka fakulteta, fakulteta za naravoslovje in matematiko, fakulteta za glasbo, fakulteta za telesno vzgojo in šport, fakulteta za likovno umetnost.

Sklep: odprta vprašanja in izzivi

Globalizacijski procesi, ki so se v zadnjih desetletjih dotaknili vseh področij življenja, so imeli odločilen vpliv tudi na vzgojo in izobraževanje. Po pridobitvi samostojnosti je Republika Makedonija zavzeto sprejela zahodno vzgojno-izobraževalno tradicijo, s čimer je svoj vzgojno-izobraževalni sistem želela narediti primerljiv in konkurenčen sistemom razvitejših držav v Evropi in tudi v širši skupnosti. Uvažanje tujih izkušenj prek reformnih dejavnosti, ki se jih je Makedonija lotevala v zadnjih treh desetletjih, pa je prineslo mnoge izzive glede avtentičnega razumevanja teh reform in njihove kompatibilnosti s prevzetimi vzgojno-izobraževalnimi koncepti in okoliščinami. Zato sta premislek o trenutnem položaju in jasna opredelitev smeri prihodnjega razvoja bistvenega pomena za določanje prioritet nacionalne vzgojno-izobraževalne politike in prakse. Glede študija pedagogike v Makedoniji ostajata odprti še dve skupini vprašanj, ki ju želimo obravnavati v zaključku: terminologija oz. jezik pedagogike in izobraževanja ter implementacija bolonjske prenovе.

V zadnjih letih je v makedonski univerzitetni skupnosti vse bolj opazen trend nadomeščanja termina *pedagogika* s terminom *edukacija* oziroma *edukacijske znanosti*, s čimer naj bi ta študij na svetovnem prizorišču postal prepoznavnejši.⁵ Če ta sprememba nakazuje prehod od ene vede k več vedam, ki proučujejo področje vzgoje in izobraževanja, bi pričakovali tudi večjo raznolikost izobraževalnih ved v učnih načrtih. Če pa primerjamo študijske programe pedagoškega inštituta iz sedemdesetih in osemdesetih let 20. stoletja z najnovjšimi, opazimo, da so filozofijo, psihologijo in sociologijo v preteklosti študirali več kot danes, saj je bilo v prejšnjih programih več obveznih predmetov s teh področij (*Obča psihologija, Otroška in mladinska psihologija, Pedagoška psihologija, Filozofija, Logika, Sociologija* (Pregled na predavanjata za ucebnata 1977/78, 1978/79, 1982/83)), medtem ko jih je danes le nekaj med izbirnimi. Na začetku, v prvem študijskem programu pedagoškega inštituta, je bilo pedagoških le šest od 16 obveznih predmetov, preostali pa so bili s področij filozofije, psihologije ter splošne vzgoje in izobraževanja (Kamberski, Korubin 1996, str. 40). Za primerjavo: najnovjši program sestavlja 40 predmetov, med katerimi jih je lahko – ni pa nujno – sedem z drugih področij, saj jih študenti izberejo s fakultetnega in univerzitetnega seznama izbirnih predmetov in niso omejeni le na področje vzgoje in izobraževanja (Studiska programa po pedagogija za prv ciklus na studii). Vprašanje, ki se pojavlja, je torej, ali pluralnost, ki jo izraža ime *edukacijske znanosti*, ustreza pluralnemu značaju področja vzgoje in izobraževanja ali pa odraža željo po približevanju zahodni vzgojno-izobraževalni tradiciji, v kateri pedagogika kot integralna veda ne obstaja, ampak pozna le polje vzgoje in izobraževanja, v katerem sodelujejo različne vede oziroma znanosti (*Filozofija vzgoje in izobraževanja, Sociologija vzgoje in izobraževanja, Psihologija vzgoje in izobraževanja, Ekonomija vzgoje in izobraževanja, Zgodovina vzgoje in izobraževanja* itn.).

Obenem pa so globalizacijski procesi v makedonščino prinesli angleško terminologijo s področja vzgoje in izobraževanja: *misija in vizija* sta nadomestili tradicionalne *cilje in naloge*, *kurikulum* je zavzel mesto *študijskih programov*,

⁵ Nedavno se je ena od visokošolskih institucij, ki izobražuje razredne in predšolske učitelje, preimenovala iz pedagoške fakultete v fakulteto za izobraževalne vede. Od leta 2011 pa pedagoška fakulteta v Bitoli ponuja doktorski študijski program *izobraževalne vede* in ne več *pedagogika*.

strateški dokumenti za razvoj vzgoje in izobraževanja, študijski načrti in učbeniki so prepolni *standardov (standardi), kompetenc (kompetencii), deskriptorjev (deskriptori), modulov (moduli), items (ajtemi), formativnega in sumativnega preverjanja znanja (formativno i sumativno ocenovanje)*. Prisotnost angleške terminologije je tudi odsev tržnoekonomskega pristopa v vzgoji in izobraževanju, ki se je v Makedoniji začel uveljavljati v devetdesetih letih 20. stoletja. Spodbuja tekmovalno družbo ter konkurenčnost v vzgoji in izobraževanju, in sicer v globalnem jeziku: dosežki, učinkovitost, odgovornost, storilnost, ki se meri kot razmerje med vložkom in rezultatom, učinkovitost rezultatov itd. Toda – ali naj bodo ti zunanji parametri uspeha prioritete v oblikovanju izobrazbenega profila bodočih pedagogov neke države? Kaj pa etimološki izvori vzgoje, ki kličejo k *pomoči pri razvoju*? Ne smemo pozabiti, da ima pedagogika (tako kot izobraževanje) primarno človeško dimenzijo: gre za opolnomočenje ljudi, za ustvarjanje odnosov, za skrb, za spodbujanje skupnosti, ki ljudi motivira, da se učijo in razvijajo svoje individualne potencialne in vrline. Zato bi morali pri določanju vzgojno-izobraževalnih prioritet in oblikovanju vzgojno-izobraževalnega jezika namesto tekmovalnosti, ki temelji na učinkovitosti, poudarjati socialne odnose, ki temeljijo na komunikaciji, pomoči in sodelovanju.

Poleg terminologije obstaja še druga vrsta vprašanj, ki so povezana z bolonjsko prenovno in načinom, na katerega je bila vpeljana v makedonsko visokošolsko izobraževanje na splošno in na fakultete, ki izobražujejo bodoče pedagoge, še prav posebej. Analiza študijskih programov in trenutnega stanja učenja in poučevanja študentov kaže naslednje:

- Evropski sistem prenašanja in zbiranja kreditnih točk je bil vpeljan večinoma kot mehanska pretvorba kontaktnih ur v kreditne točke, ne pa kot celovit izračun obremenitve študentov.
- Nastanek modulov je dvo- ali večsemestrsk predmete spremenil v enosemestrsk, zaradi česar je bilo obsežnejše gradivo zmanjšano na omejeno število učnih ur, znanje pa se navadno preverja s testi.
- Študenti se večinoma učijo zato, da opravijo teste oziroma izpite; njihovo zanimanje za več informacij, individualno raziskovalno delo ter kritično in samostojno razmišljanje pa so zelo redki pojavi. *Nauči se čim manj* je smernica, ki še posebej velja pri izbiri izbirnih predmetov, saj ta izbira temelji na informaciji, ki jo študenti dobijo od prejšnjih generacij glede obsega snovi in težavnosti opravljanja izpitov.
- Študentje se večinoma učijo iz učbenikov, priročnikov in gradiv, ki jih napišejo profesorji, ki jih te predmete tudi učijo.⁶ V zadnjih letih ta tip literature zelo narašča, kvantiteta pa je večja od kvalitete.

⁶ Raziskava iz leta 2010, v kateri je sodelovalo 240 študentov s treh makedonskih institucij, ki izobražujejo bodoče učitelje, je pokazala, da se študenti večinoma učijo iz priročnikov oziroma učbenikov, ki jih je napisal profesor predmeta, raba knjig drugih avtorjev, še posebej tujejezične literature, pa je zelo majhna (Miovska-Spaseva in Bocvarova, 2011 str. 14–15).

Zato med visokošolskimi učitelji obstaja soglasje, da so se kakovost študija na prvi in drugi stopnji ter vstopne in izstopne kompetence diplomantov poslabšale. To je še posebej očitno na drugi stopnji. Čeprav na formalni ravni obstaja enakovrednost predbolonjske magistrske stopnje in bolonjskega magisterija, razlike v trajanju študija (dve leti proti enemu) in študijskih programih (disciplinarni proti modularnemu) zastavljajo vprašanja, ali je magistrska stopnja (VII/A v nacionalnem ogrodju kvalifikacij) enakovredna predbolonjskemu dodiplomskemu (VII/1) ali podiplomskemu (VII/2) študiju (Protner idr. 2014, str. 10–14). Zato je z mislijo na evropske trende dvigovanja kvalifikacij na visokošolski in raziskovalni ravni nujno, da se v okviru pedagoškega študija v Makedoniji premisli razumevanje prve in druge visokošolske stopnje, da se jasno določijo kompetence in ravni kvalifikacij bodočih pedagogov ter njihovo prepoznavanje in potrditev na trgu delovne sile. Obenem pa morajo fakultete ponovno premisliti o svojih vpisnih kriterijih ter kakovosti prvo- in drugostopenjskega študija v smislu razporeditve glavnih izobraževalnih stebrov: teorije, učne prakse in raziskovalnega dela.

Prevedel: Andrej Zavrl

Literatura in viri

- Council of the European Union (2007). Conclusions of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member States, meeting within the Council of 15 November 2007, on improving the quality of teacher education. *Official Journal of the European Union*, C300, 6-9. Dostopno na: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:300:0006:0009:en:pdf> (pridobljeno 3. 9. 2015).
- Damjanovski, A. (1985). Četirieset godini sloboden razvoj na vospitanieto i obrazovanieto vo Makedonija. V: N. Andovska, (ur.) *Vospitanieto i obrazovanieto vo Makedonija (1943-1983)*. Skopje: Prosvetno delo, str. 23–43.
- European Commission (2011). *Supporting growth and jobs – an agenda for the modernisation of Europe’s higher education systems*. Dostopno na: http://ec.europa.eu/education/higher-education/doc/com0911_en.pdf (pridobljeno 17. 9. 2015).
- European Parliament and Council of the European Union (2008). Recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for Lifelong Learning. *Official Journal of the European Union*, C111, 1-7. Dostopno na: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:111:0001:0007:EN:PDF> (pridobljeno 15. 9. 2015).
- Godisnjak Filozofskog fakulteta u Skoplju*. (1930). Br. 1.
- Kamberski, K. (1994). *Od bukvar do univerzitet*. Skopje: Prosvetno delo.
- Kamberski, K., Korubin, J. (ur.). (1996). *Filozofski fakultet: 1946-1996*, Skopje: Filozofski fakultet.
- Kartov (1973). *Kulturno-prosvetnata politika na vladeackite rezimi na Jugoslavija vo periodot megu dvete svetski vojni* (doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Skopje.
- Konkurs za zapisuwanje studenti na prv ciklus studii na studiskite programi na Univerzitetot „Sv. Kiril i Metodij“ vo Skopje vo ucebnata 2015/2016 godina*. (2015). Skopje: Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“ vo Skopje.

- Miovska-Spaseva, S., Barakoska, A. (2014). [Practicum in the Initial Education of the Pedagogues: Students' Perceptions and Experiences. *First International Conference: Practicum of Future Pedagogues, Teachers and Kindergarten Teachers in Multicultural Environments - Experiences and Challenges* (Conference Proceedings)]. Skopje: Faculty of Philosophy, str. 240–250.
- Miovska-Spaseva, S., Bocvarova, J. (2011). ECTS and Conditions for Its Application in the Faculties of Education in the Republic of Macedonia. V: *Book of Proceedings of the VI International Balkan Congress for Education and Science: Modern Society and Education*. Skopje: Faculty of Pedagogy "St. Kliment Ohridski", str. 11–19.
- Nastaven plan i rezim na studii na Institutot za pedagogija*. (1991). Skopje: Filozofski fakultet.
- National programme for the development of education in the Republic of Macedonia 2005 - 2015 with accompanying programme documents*. (2006). Skopje: Ministry of Education and Science of the Republic of Macedonia.
- Petreska, D. (2006). Filozofskiot fakultet vo Skopje od 1920 god. V: Temkov, K., Petreska, D., Korubin, J. (ur.). *Monografija Filozofski fakultet vo Skopje*. Skopje: Filozofski fakultet, str. 17–32.
- Pravilnik za nacinot i uslovite za organiziranje na prakticnata nastava na studentite. (2010). *Sluzben vesnik na Republika Makedonija*, br. 120.
- Pravilnik za uslovite, kriteriumite i pravilatata za zapisuvanje i studiranje na prv i vtor ciklus univerzitetski studii (precisten tekst) (2013). *Univerzitetski glasnik*, br. 254.
- Pravilnik za uslovite, kriteriumite i pravilatata za zapisuvanje i studiranje na tret ciklus studii- doktorski studii na Univerzitetot „Sv. Kiril i Metodij“ vo Skopje. (2010). *Univerzitetski glasnik*, br. 150.
- Pravilnik za nacinot i uslovite za studiranje na studiskata programa za steknuvanje na pedagogsko-psiholoska i metodska podgotovka na Institutot za pedagogija pri Filozofskiot fakultet-Skopje*. (2014). Skopje: Filozofski fakultet.
- Pregled na predavanjata za ucebnata 1959/60, 1962/63, 1967/68, 1977/78, 1978/79, 1982/83*. Skopje: Filozofski fakultet.
- Priracnik za studentite na Filozofskiot fakultet*. (1997). Skopje: Filozofski fakultet.
- Protner, E., Medveš, Z., Batinić, Š., Miovska Spaseva, S., Radeka I., Spasenović, V., Šušnjara, S., Zorić in Vujić Živković, N. (2014). *The Bologna reform of subject teacher education in the newly founded states in the territory of the former Yugoslavia*. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 46, št. 1, str. 7–28.
- Studiska programa za strucno profesionalno usovrsuvanje za steknuvanje na nastavnicki kompetencii* (n. d.). Filozofski fakultet - Institut za pedagogija. Dostopno na: http://www.fzf.ukim.edu.mk/ddtest21/public/uploads/media/studiska_programa.pdf (pridobljeno 2. 2. 2016).
- Studiski programi za prv ciklus* (n. d.). Pedagoski fakultet-Bitola. Dostopno na: http://www.pfbt.uklo.edu.mk/index.php?option=com_content&view=article&id=23&Itemid=147 (pridobljeno 13. 2. 2016).
- Studiska programa po oddelenska nastava* (n. d.). Pedagoski fakultet-Skopje. Dostopno na: http://www.pfsko.ukim.edu.mk/?page_id=102 (pridobljeno 13. 2. 2016).
- Studiska programa po pedagogija za prv ciklus na studii* (n. d.). Filozofski fakultet-Skopje. Dostopno na: http://fzf.ukim.edu.mk/ddtest21/public/uploads/files/00programinovi/Prilog_br_4_studiska_rograma_-_pedagogija.pdf (pridobljeno 13. 2. 2016).

- Studiska programa za tret ciklus (doktorski studii) po opstestveni nauki od oblata na pedagogija.* (2011). Skopje: Univerzitet "Sv. Kiril I Metodij"- Skopje, Filozofski fakultet-Skopje, Pedagoski fakultet "Sv. Kliment Ohridski"- Skopje. Dostopno na: <http://www.fzf.ukim.edu.mk/files/doktorski/pedagogija3ciklus.pdf> (pridobljeno 2. 2. 2016).
- Temkov, K. (2006). Filozofskiot fakultet vo Skopje kako prva visokoskolska institucija vo slobodna republika Makedonija. V: Temkov, K., Petreska, D., Korubin, J. (ur.) *Mono-grafija Filozofski fakultet vo Skopje*. Skopje: Filozofski fakultet, str. 33–60.
- Tret ciklus univerzitetski studii* (n. d.). Pedagoski fakultet-Bitola. Dostopno na <http://www.pfbt.uklo.edu.mk/dokt.html> (pridobljeno 2. 2. 2016).
- Upatstvo za izveduvanje prakticna nastava na studentite od nastavnickite fakulteti.* (2013). Skopje: OBSE.
- Uredba o Filozofskom fakultetu u Skoplju i pravnom fakultetu u Subotici. (1920). *Sluzbene novine*, br. 27.
- Zakon za izmenuvanje i dopolnuvanje na Zakonot za visokoto obrazovanie (2008). *Sluzben vesnik na Republika Makedonija*, br. 103.
- Zakon za izmenuvanje i dopolnuvanje na Zakonot za visokoto obrazovanie (2011). *Sluzben vesnik na Republika Makedonija*, br. 17.
- Zakon za osnovnoto obrazovanie (2008). *Sluzben vesnik na Republika Makedonija*, br. 103.
- Zakon za socijalnata zastita (2009). *Sluzben vesnik na Republika Makedonija*, br. 79.
- Zakon za srednoto obrazovanie (2002). *Sluzben vesnik na Republika Makedonija*, br. 52.
- Zakon za visokoto obrazovanie (2000). *Sluzben vesnik na Republika Makedonija*, br. 64.
- Zakon za visokoto obrazovanie (2008). *Sluzben vesnik na Republika Makedonija*, br. 35.